

Dicherul și tricherul în ritul arhieresc bizantin: origini și semnificații

monahia Vassa Larin

Original: Larin V., The Dikerion and Trikerion of the Byzantine Pontifical Rite: Origins and Significance // Orientalia Christiana Periodica. Roma, 2008. Vol. 74. pp. 417–430.

„Lumânările de binecuvântare” folosite de arhieriei în ritul bizantin, cunoscute drept „tricher” (*τρικήριον* = *trei lumânări*), un sfeșnic cu trei brațe¹, și „dicher” (*δικήρια* = *două lumânări*), un sfeșnic cu două brațe², presupun o provocare formidabilă pentru cel care studiază Liturghia, deoarece originile lor, care până acum au fost insuficient cercetate, au rămas un fel de mister pentru liturgiști.

În acest studiu, voi încerca să ajung pe urmele precursorilor acestor „lumânări de binecuvântare”, ajutându-mă de funcțiile lor liturgice în ritul bizantin de astăzi – de binecuvântare, procesională, de onorare, de cerere către Dumnezeu, de dat slavă lui Dumnezeu și epifanică – care ne oferă un indiciu prețios privind originile enigmatice ale tricherului și ale dicherului de mai târziu.

I. Dicherul și tricherul în Sfânta Liturghie arhierescă de astăzi

În oficierea de astăzi a Sfintei Liturghii arhieresti, în practica rusească și grecească³, dicherul și tricherul aprinse apar pentru prima dată la intrarea

¹ L. Clugnet, *Dictionnaire Grec-Français des noms liturgiques en usage dans l'Église Grecque*, Paris 1895, 151 – 2; C. du Fresne du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, Graz 1958, 646; vezi și A. Jacob, „Le chandelier a trois branches de l'évêque Pantoléon”, *BBGG* 53 (1999) 187 – 199, aici 192 ff.

² Clugnet, *Dictionnaire* 35 – 36; Du Cange, *Glossarium* 645 – 6; H. Hunger (ed.), *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9 – 12 Jahrhunderts* [numit de aici înainte LBG] (Österreichische Akademie der Wissenschaftler, Phil. – hist. Klasse Denkschriften 238 etc., Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik VI/1), Viena 2001, 388.

³ Din moment ce edițiile rusești ale Arhieratikonului ne oferă rubricile cele mai detaliate, mă voi folosi de *Чиновникъ Архирейскаго Служенія*, Moscova 1982 și S. Diomidov, *Указатель порядка архирейскихъ служений*, Samara 1915, 25 – 61. Despre diferențele din prezent dintre practica rusească și cea grecească, cf. observațiilor lui M. Zeltov din „Архирейское богослужение”, *Православная Энциклопедия*, vol. III, Moscova 2001, 566 – 574, aici 570 – 573, și D. Guillaume, *Grande Euchologe et Arkhieratikon*, Parma 1992, 604 – 630. Cf. și „Îndrumări pentru cler la oficierea arhierescă a Sfintei Liturghii”, în F. Kovalchuk, *Abridged Typicon*, Youngstown 1974, 86 – 112.

ierarhului în biserică, atunci când sunt aduse din altar de către diaconi. După aceea, în timpul slujbei vedem lumânările folosite după cum urmează:

1. Arhidiaconul, ținând tricherul, îl însoțește pe episcop, care se închină la icoane înainte să îmbrace straietele arhieresti.

2. Episcopul binecuvintează în patru direcții, folosind dicherul și tricherul, după ce și-a pus veșmintele arhieresti.

3. În timp ce ierarhul primește dicherul și tricherul aprinse, după ce și-a pus veșmintele, arhidiaconul intonează o versiune parafrazată a cuvintelor spuse de Domnul nostru Iisus Hristos apostolilor (Mt 5:16): „Așa să lumineze lumina voastră înaintea oamenilor, așa încât să vadă faptele voastre cele bune și să slăvească pe Tatăl vostru Cel din ceruri”.

4. Ierarhul binecuvintează în cele patru direcții cu dicherul și tricherul la începutul Vohodului Mic, apoi merge la altar și îi binecuvintează pe oameni de încă două ori înainte să treacă prin Sfintele Uși.

5. Ierarhul este însoțit de arhidiacon, care ține tricherul în timpul tămâierii altarului de după Intrarea Mică, în timp ce dicherul este ținut fie de către alt diacon (în practica grecească) sau de către arhieru însuși (în cea rusească).

6. Preoții și diaconii cară dicherul și tricherul în procesiunea de la Intrarea Mică.

7. În timpul cântării Trisaghionului, episcopul face semnul crucii deasupra Evangheliei, cu dicherul. În practica grecească el binecuvântează Evanghelia și cu tricherul.

8. În timpul Trisaghionului episcopul îi binecuvintează pe oameni în trei direcții, ținând dicherul și o cruce (în practica grecească: dicherul și tricherul), în timp ce recită „Rugăciunea viței de vie”, care este o parafrază a textului din Psalmul 79:15-16.

9. În practica rusească, după ce ajunge la tronul episcopului, episcopul îi binecuvintează pe participanții la Liturghie doar cu tricherul; în cea grecească, îi binecuvintează cu ambele mâini.

10. După citirea Evangheliei, în practica rusească ierarhul îi binecuvintează pe oameni cu ambele sfeșnice – și nu cu Evangheliarul, cum e în practica grecească.

11. Preoții și diaconii cară dicherul și tricherul în procesiunea de la Intrarea Mare.

12. În practica rusească, episcopul îi binecuvintează pe oameni cu dicherul și tricherul după Intrarea Mare, la începutul Anaforauei, după împărtășire, și imediat după troparul de încheiere a Sfintei Liturghii. În practica grecească, episcopul îi binecuvintează pe oameni atât cu dicherul, cât și cu tricherul, după Intrarea Mare; îi binecuvintează cu dicherul după Rugăciunea Anaforalei; după troparul de încheiere a Sfintei Liturghii, el binecuvintează cu tricherul.

Aceste douăsprezece funcții liturgice enumerate pot fi descrise după cum urmează :

a) de binecuvântare – ele oferă binecuvântarea ierarhului asupra credincioșilor și clerului participant (2, 4, 8 – 10, 12)

b) de dat slavă și de rugăciune către Dumnezeu – cu aceste lumânări ierarhul cinstește Evanghelia care stă pe altar și ierarhul se roagă (7 – 8)

c) de procesiune și de cinstire – ierarhul care oficiază este uneori însoțit de un arhidiacon care poartă tricherul ca o cinstire liturgică deosebită adresată ierarhului, subliniind astfel demnitatea ierarhică a principalului oficiant (1,5); „lumânările binecuvântării” purtate în cadrul procesiunilor de la Intrarea Mare și Intrarea Mică au aceeași semnificație (6, 11)

d) epifanice – toate aparițiile acelor lumânări duble sau triple aprinse oferă o viziune trinitară și hristologică oamenilor și clerului care oficiază (1 – 12), simbolizând Sfânta Treime și cele două naturi ale lui Hristos⁴. Versetul din Mt 5:16, „Așa să lumineze lumina voastră înaintea oamenilor...”, intonat când ierarhul primește dicherul și tricherul după punerea veșmintelor, conferă o semnificație simbolică adițională lumânărilor aprinse, anume aceea că faptele bune ale ierarhului strălucesc spre slava lui Dumnezeu (3).

⁴ Vezi nota 50 de mai jos.

II. Originile în ceremonia imperială

Aceste două lumânări de binecuvântare folosite de ierarhi îndeplinesc funcțiile pe care le aveau mai multe lumânări diferite despre care dau mărturie cei care au văzut ceremoniile imperiale bizantine, demonstrându-se astfel originile lor istorice.

Luminile purtate în fața împăraților, găsite în rândul însemnelor imperiale încă din timpurile romane⁵, sunt atestate documentar din plin în procesiunile imperiale și liturgice bizantine: în „Cartea ceremoniilor” din secolul X avem menționate lumânările procesiunii⁶ purtate când împăratul lua parte la praznicele de peste an. Ceremonialul imperial includea și lumânările pentru dat slavă lui Dumnezeu și cele pentru a Îi cere ajutorul⁷: înainte de a-l întâmpina pe patriarh la începutul ceremoniilor liturgice de la praznice sau alte sărbători, suveranul aprindea lumânările, apoi se ruga și cinstea crucea și Evanghelia⁸. Împăratul cinstea și obiectele sacre cu lumânările aprinse din nava și sanctuarul Hagiei Sophia când intra în biserică pentru Sfânta Liturghie⁹.

Ceva mai târziu, canonistul Teodor Balsamon din secolul al XII-lea, a notat o binecuvântare imperială cu lumânările, spunându-ne că împărații „fiind unșii lui Dumnezeu”, intrau în altar și, după ce tămâiau, „binecuvântau cu tricherul, precum episcopii”¹⁰. În altă parte, Balsamon menționează că suveranii binecuvintează și cu un dicher¹¹.

⁵ J. Legg, *Church Ornaments and Their Civil Antecedents* (Podoabele bisericesti și antecedentele lor civile), Cambridge 1917, 19 – 20. Vezi și A. Golubțov, *Соборные Чиновники и особенности служб по нимъ*, Moscova 1907, Appendix III, „О предносоной архіерейской лампадъ” 251 – 258, aici 254, nota 2.

⁶ *De Cerem.* I, 39 (30) : A. Vogt (ed.), *Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des Cérémonies. Texte*, 2 volume, Paris 1935, 1939, aici I, 153 – 4; vezi și Id., *Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des Cérémonies. Commentaire*, 2 volume, Paris 1935, 1940, aici I, 75.

⁷ D. Beljaev, *Byzantina. Очерки, материалы и заметки* II, St. Petersburg 1893, 241 – 2, nota 2.

⁸ Înainte de procesiunile de la praznice suveranul aprinde lumânări și cinstește Evanghelia și crucea – se pare, cu lumânările în mână : *De Cerem.* I, 26 (17), Vogt I, 95; I, 27 (18), Vogt I, 103; I, 37 (28), Vogt I, 146. Când îl întâmpină pe patriarh chiar înainte de intrarea în Hagia Sophia pentru Sfânta Liturghie, împăratul îi oferă lumânările aprinse înainte să cinstească Evanghelia și crucea : I, 1 Vogt I, 11; I, 9, Vogt I, 58 – 59; I, 10, Vogt I, 69; I, 26 (17), Vogt I, 95; I, 27 (18), Vogt I, 104; I, 32 (23), Vogt I, 122; I, 35 (26), Vogt I 134 – 5; I, 37 (28), Vogt I, 146; I, 39 (30), Vogt I, 154.

⁹ Se închină la o cruce din absidă ținând lumânările și făcând trei închinăciuni : I, 1, Vogt I, 12; el de asemenea face închinăciuni cu lumânări când se închină la sfintele moaște din firida de nord a bisericii (I, 1, Vogt I, 25 și I, 39 [30], Vogt I, 154 – 5) și când se închină la mormintele lui Constantin, Nichifor și Metodie (I, 10, Vogt I, 69).

¹⁰ *In Can. LXIX Conc. in Trullo*, PG 137, 753.

¹¹ *Meditata sive responsa*, PG 138, 1017A (=Rhallis-Potlis IV, 544).

Balsamon nu menționează dacă suveranul îi binecuvînta pe oameni cu lumînările. Avem, însă, un exemplu curios din secolul X cu un împărat care îi binecuvîntează pe oameni cu hlamida sau veșmântul său. Cartea Ceremoniilor îi descrie pe împărații care binecuvîntau mulțimea de la hipodrom cu marginea veșmântului, în trei direcții – întâi oamenii din mijloc, apoi „albaștrii”, apoi „verzii”. În timp ce împărații binecuvîntau așa, mulțimile exclamau „Αγιος, Αγιος, Αγιος”. Cantorii imperiali apoi proclamau „Πολλά, πολλά, πολλά” iar mulțimea răspundea „Πολλά έτη είς πολλά”¹².

Cu toate că textul citat nu menționează lumînările, asemănările izbitoare dintre această ceremonie imperială și binecuvîntarea ierarhului în trei direcții în timpul *Trisagionului* din cadrul Sfintei Liturghii arhieresti este evidentă. Exclamația „*Eis polla...*” din cadrul altor binecuvîntări arhieresti pentru popor – de exemplu, după ce ierarhul își pune veșmântul înainte de Sfânta Liturghie, pare să fie de asemenea inspirată de ceremonii imperiale de mai dinainte.

III. Primele mărturii liturgice

Epigrame care se referă la „sfeșnice cu trei brațe” nu sunt rare în literatura bizantină din perioadele timpurii, după cum a scos în evidență Jacob: de exemplu, epigrama Sfântului Teodor Studitul (sec. IX), „Despre sfeșnice”, se referă la un candelabru cu trei brațe¹³. Dar aceasta nu ne spune nimic despre dacă sau cum erau aceste lumînări folosite în cadrul Sfintei Liturghii arhieresti.

Cea mai veche mărturie liturgică pentru candelabru „triplu” arhieresc se află în Tipicul Marii Biserici (secolul X), în care scrie că patriarhul este însoțit fie de trei „μανουάλια” (sfeșnice)¹⁴, fie de un număr nespecificat de „μανουάλια” când intră în Hagia Sophia, deși nu se menționează că ierarhul *ar binecuvînta ceva* cu aceste lumînări cu scop procesional¹⁵. Mai mult, cele trei „μανουάλια” la care se face

¹² *De Cerem.* II, 78 (69), Vogt II, 123. Vezi și Vogt II, 129.

¹³ P. Speck, *Theodoros Stoudites. Jamben auf verschiedene Gegenstände. Einleitung, kritischer Text, Übersetzung und Kommentar* (Supplementa byzantina I) Berlin 1968, No. CII, 267. Vezi aceasta și alte referințe în Jacob, „Chandelier” 193.

¹⁴ LBG 971.

¹⁵ În seara Sâmbetei Mari, patriarhul intră cu „μανουαλίων γ’”: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, 2 vol. (OCA 165 – 166), Roma 1962, 1963, aici II, 84; pe 5 ianuarie el este însoțit de un număr nespecificat de

referire aici se pare că sunt sfeșnice separate, probabil nu prea diferite de „crucea, cele două lumânări și sfeșnicul” procesionale care erau purtate în fața patriarhului din Ierusalim în ritualul de secol X din *Codex Jerusalem Stavrou 43* (1122 d. Hr.), care este un Tipic al Bisericii Sfintei Învieri din Ierusalim¹⁶. Dovada citată, așadar, atestă *symbolismul* de „trei lumânări” al tricherului, dar nu explică forma lui din prezent.

Prima Sfântă Liturghie arhierescă din istorie despre care am eu cunoștință în care ierarhul *binecuvintează cu lumânările* este una menționată într-un Praxiu de la sfârșit de secol XI, anume în *Dresden 104* (ca. 1080 d. Hr.), în care patriarhul a intrat în Marele Baptisteriu din Hagia Sophia în timpul ritualului botezului din Sâmbăta Mare și a binecuvântat cu lumânările după ce a terminat tămâierea¹⁷.

Din păcate, nu am acces decât la traducerea rusească (a lui Dmitrievskij) la acest text și nu îl pot cita cu mai multă acuratețe. Însă, o rubrică aproape identică, descriind același ritual al botezului, se regăsește în ediția grecească (a lui Arranz) a așa-numitului „Codex Bessarion” din secolul XIII, Grottaferrata Γ. B. I., care ne spune că patriarhul se roagă și binecuvintează de trei ori cu lumânările¹⁸. Textele citate nu sunt clare privind pe cine sau ce binecuvântează patriarhul cu acele lumânări.

O altă mărturie timpurie privind binecuvântarea ierarhului „cu lumânări” este cea din *Codex British Library Add. 34060* (sec. XII), care descrie ritul arhieresc al Marii Biserici din secolul XI. Aici, patriarhul binecuvântează centrul altarului cu „lumânări”, fără să se specifice numărul lor¹⁹, după Intrarea Mică (II, 8), dar îi

„μανουάλια” (ibid. I, 182), cu toate că Mateos presupune că e vorba și în acest caz de trei lumânări (ibid. II, Index liturgique, 306).

¹⁶ A. Papadopoulos – Kerameus, *Ανάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχολογίας*, vol. 2, St. Petersburg 1894, 189. Legat de data acestui manuscris vezi G. Bertonière, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church* (Evoluția istorică a privegherii de Paște și slujbe conexe în Biserica Greacă) (OCA 193), Roma 1972, 13 ff.

¹⁷ A. Dmitrievskij, *Древнейшие патриаршие типиконы святоградский и иерусалимский и Великой Константинопольской Церкви*, Kiev 1907, 161. Dmitrievskij consideră că sensul textului este „și îi binecuvintează *pe ei* cu lumânările”, sugerând că aceia care erau candidați pentru botez sunt acei cărora le era destinată binecuvântarea. Însă, textul grecesc citat mai jos aruncă o umbră de îndoială asupra acestei interpretări.

¹⁸ M. Arranz, *L'Euclologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, Roma 1996, 182. Legat de cea mai recentă datare a acestui manuscris vezi S. Parenti – E. Velkovska, „Un manuscris de secol XIII al Euhologiei Constantinopolitane : Grottaferrata Γ. B. I., alias al cardinalului Bessarion” *BBGG* III s. 4 (2007) 175 – 196.

¹⁹ LBG 1299. *Pace*. Presupunerea părintelui Taft că τὰ πηνία „sunt, fără îndoială, dicherul și tricherul” : R. Taft, „The Pontifical Liturgy of the Great Church According to a Twelfth-Century Diataxis in *Codex British Museum Add. 34060*” („Liturghia arhierescă a Marii Biserici conform unei diataxe de secol XII din *Codexul British Museum Add. 34060*”), *OCP* 45 (1979) 287, nota 25; cf. Jacob, „Chandelier”, 196 – 8; Goar, 499.

binecuvintează pe oameni fără lumânări spre sfârșitul Trisagionului (II, 18) și în timpul Ecteniei (IV, 6)²⁰. În ritul de secol XI al Sfintei Liturghii arhieresti din tradiția arabă, în ediția îngrijită de Bacha²¹, ierarhul binecuvintează în mod clar altarul „cu trei lumânări” în trei direcții, după Intrarea Mică, dar îi binecuvântează pe oameni după ce urcă în tronul episcopal înainte de Epistolă nu cu lumânările, ci cu crucea²². De aici rezultă că „pecetluirea” sau „binecuvântarea” obiectelor sacre cu lumânări în sursele citate (de secol XI și XII) poate fi considerată de tip „dare de slavă lui Dumnezeu” și „rugarea pentru mila lui Dumnezeu”, pentru că se îndrepta în primul rând spre obiectele sacre.

IV. De la „διβάμπουλον” la dicher ?

Există dovezi că două sau mai multe lumânări au fost atașate anumitor cruci bizantine²³, dar o legătură între aceste cruci-cu-lumânări și dicherul și tricherul de astăzi nu poate fi susținută cu argumente: nu există dovezi că episcopul ar fi folosit aceste „cruci luminate” el însuși, nici că ele ar fi avut vreo funcție strict arhierescă și nici că numărul de lumânări de pe aceste cruci ar fi fost fixat în sensul de a căpăta vreo semnificație simbolică.

²⁰ Taft, „Pontifical Liturgy” I, 288 – 89, 295. Numerele din paranteze se referă la diviziunile textului din această ediție. În *Paris Coislin 213* (1027 d. Hr.) patriarhul, în mod repetat, „îi binecuvintează pe oamenii din față de trei ori” în timpul unei Liturghii de la un praznic, dar nu sunt menționate lumânările (ff. 81, 83v) : Duncan 12, 124 – 125; Dmitr. II, 1010 – 11; Arranz, *Eucologio* 133, 136; din ediția lui Goar lipsește rubrica citată, dar ierarhul îi binecuvintează pe oameni de trei ori în mai multe contexte, 640.

²¹ C. Bacha, „Notions générales sur les versions arabes de la liturgie de S. Jean Chrysostome suivies d’une ancienne version inédite”, *XPYCOCTOMIKA*, Roma 1908, 410 – 469. Textul arab editat și tradus de Bacha este o reproducere exactă a unui manuscris de secol XIII, iar ritul corespunzător este considerat de Jacob ca datând încă din secolul XI : A. Jacob, *Histoire du formulaire grec de la liturgie de Saint Jean Chrysostome*, Universitatea din Louvain, lucrare doctorală nepublicată, Louvain 1968, 297 – 300.

²² Bacha 449, 451.

²³ Istoricii de secol V Sozomenos menționează că Sfântul Ioan Gură de Aur folosea „cruci de argint sub lumânări de ceară aprinse” (el nu specifică numărul lor) în procesiunile liturgice pentru a îi călăuzi pe cei păstoriți de el departe de procesiunile arienilor (*Historia Ecclesiastica* 8, 8, 4). „Crucea lui Moise” de la Sinai (secolele VI – VII) are două piroane pe partea de sus a brațelor crucii, scopul fiind acela de a putea ține lumânări. Kurt Weitzmann, care a studiat crucea, a observat că al treilea piron din vârful crucii era poate și el destinat să țină o lumânare, dar nu a putut spune sigur. Weitzmann era convins, însă, că respectiva cruce nu avea scop procesional deoarece era prea mare pentru așa ceva (K. Weitzmann – I. Ševčenko, „Crucea lui Moise de la Sinai”, *DOP* 17 (1963) 385 – 398. Vezi și fresca unei cruci cu două lumânări aprinse atașate părții de sus a brațelor sale, în catacomba lui Pontianus din Roma (ibid. Plate 10).

Prima mărturie despre lumânări arhieresti care semănau cu sfeșnicul cunoscut astăzi drept „dicher” se găsește abia în secolul XIII²⁴: istoricul George Pachymeres (1242 – ca. 1310) relatează că la hirotonire, pe lângă toiagul patriarhal, patriarhul primea de la împărat un sfeșnic cu două brațe, numit „διβάμβουλον” sau „διβάμπουλον” (*duplex ampulla*), ca fiind o onoare specială destinată patriarhului²⁵. Era într-adevăr o onoare imperială, din moment ce în *De Officiis* (1347 – 1368), text al lui Pseudo-Kodinos, ni se spune că, în anumite ocazii festive, împăratul însuși era escortat cu o „διβάμπουλον”.²⁶

E dificil să înțelegi exact la ce se referă termenul „διβάμπουλον”, din moment ce, conform descrierii lui Pseudo-Kodinos, acel „sfeșnic cu două brațe” avea o singură lumânare mare aprinsă: acel „διβάμπουλον” avea marginile vopsite roșu și era decorat cu frunze aurii în mijloc, având cruci roșii în cercuri pictate pe acele frunze aurii²⁷. Balsamon (secolul XII) pare că s-a referit la același „διβάμπουλον” când a scris, cu aproape un secol mai devreme, că „sfeșnicele” împăratului erau diferite de cele ale patriarhului sau de cele ale împărătesei, deoarece „sfeșnicele” împăratului erau încercuite cu două „coroane” aurii, care simbolizau autoritatea civilă și cea spirituală a împăratului, în timp ce cele ale patriarhului sau ale împărătesei aveau o singură coroană²⁸.

Cu toate că este greu să înțelegi exact cum a fost conceput acest sfeșnic cu două brațe, dar o singură lumânare, el este în mod clar diferit de un sfeșnic patriarhal cu un singur braț, numit „μονοβάμβουλον” sau „μονάμβουλον”²⁹. Indiferent de numărul de *lumânări aprinse* ale acestor sfeșnice, baza lui „διβάμπουλον” se pare că era asemănătoare cu două ramuri, în vreme ce baza lui „μονοβάμβουλον” era formată dintr-o singură piesă; cele două sfeșnice prezentau, în orice caz, diferența că unul dintre ele simboliza *unul*, în timp ce celălalt reprezenta *dualul*. Și, în acest

²⁴ În *Vita S. Nicephori*, scrisă de Ignatie Diaconul (secolul IX), cap. 69, PG 100, 129B, se face referire la „două sfeșnice” aprinse de Sfântul Nichifor, Patriarhul Constantinopolului. Această mărturie, însă, se referă la o priveghere non-liturgică, privată, ținută de patriarh în catehumenonul sau galeriile bisericii și nu ne oferă informații despre funcțiile liturgice ale celor două sfeșnice. Cf. Du Cange 646.

²⁵ A. Failler (ed.), *Georges Pachymérés. Relations historiques*, vol. III, Paris 1999, 206 – 7; *ibid.*, vol. I, 162 – 163.

²⁶ J. Verpeaux (ed.), *Pseudo-Kodinos Traité des Offices*, Paris 1966, 190 – 1, 198.

²⁷ *Ibid.* 191.

²⁸ *Meditata sive responsa*, PG 138, 1017D – 1020A (= Rhallis-Potlis IV, 545).

²⁹ Cf. Du Cange, 300 – 02, despre termenii „διβάμβουλον” și „μονοβάμβουλον”. Cf. trecerii în revistă a diferitelor înțelesuri posibile ale acestor termeni în Golubțov, *Sobornye Činovniki* 255 – 6.

sens, în măsura în care „διβάμπουλον” reprezenta numărul doi, poate fi considerat un precursor al dicherului prin simbolismul lui.

În orice caz, odată cu declinul și căderea Imperiului Bizantin, lumânarea „cu două ramuri” arhierescă a ajuns să nu mai poată fi distinsă de lumânarea imperială, pentru că aceasta din urmă nici nu mai exista. În schimb, ierarhii greci aflați sub jugul otoman au dobândit *dublă* autoritate, civilă și spirituală. Cu toate că această lumânare arhierescă „dublă” a căpătat un nou simbolism hristologic, după cum vom vedea mai jos, se pare că a păstrat anumite elemente ale lumânării imperiale: decorațiile elaborate ale „διβάμπουλον” imperiale, în mod deosebit „coroanele” sau cercurile cu frunze de aur e posibil să fi influențat decorațiile atașate astăzi de greci dicherului și tricherului mă refer la cercul care are frecvent brodată o cruce înconjurată de embleme de dantelă sau aurii, atașat la mijlocul dicherului sau tricherului cu pânglicuțe, în cadrul slujbelor oficiate de arhierii greci ortodocși.

Aceasta, însă, nu explică suficient legătura dintre „διβάμπουλον” și dicher, care nu este recunoscută de Golubțov, Du Cange sau Clugnet³⁰. Rămâne de văzut cum „dicherul” și „tricherul” menționate de Balsamon în secolul al XII-lea au fuzionat cu aceste sfeșnice procesionale decorate. Când Balsamon scrie despre „dicherul” *cu care împăratul binecuvânta* și despre „tricherul” *cu care atât împăratul, cât și patriarhul binecuvântau*, este clar că se referă pur și simplu la lumânări, nu la acele „candelabre” bogat decorate pe care el le numește „sfeșnice”. Însă, în ritul de astăzi ierarhul binecuvântează cu un „dicher” și un „tricher” care au atât forma exterioară, cât și funcțiile liturgice ale sfeșnicilor procesionale.

Așadar, Balsamon în mod clar dă mărturie pentru fazele incipiente ale dezvoltării „lumânărilor de binecuvântare”: ele încă nu erau puse în sfeșnice bogat decorate, cu toate că cifrele simbolice „doi” și „trei” deja anticipează sfeșnicele de astăzi, cunoscute drept „dicher” și „tricher”. Pe măsură ce funcțiile liturgice ale „lumânărilor de binecuvântare” arhieresti s-au dezvoltat, pare firesc că lumânărilor au fost până la urmă puse în sfeșnice, făcând mai ușoară folosirea lor constantă în scopuri liturgice.

³⁰ Golubțov, *Sobornye Činovniki* 255 – 6; Du Cange 300 – 2; 645 – 46; Clugnet, *Dictionnaire* 34 – 36.

Acest lucru s-a întâmplat, în orice caz, în dezvoltarea ritului arhieresc din Rusia: ierarhii moscoviți au folosit inițial „două lumânări” și „trei lumânări” când își oficiau slujbele, ajungând să adopte sfeșnicele grecești sau „dicherul” și „tricherul” abia când au avut loc reformele nikoniene de la mijlocul secolului al XVII-lea. Cea mai veche Sfântă Liturghie arhierescă despre care știm în limba slavonă, JMZ (*Jaroslavl'skij Muzej Zapovednik*) 15472 (1326 - 1328 d. Hr.) spune că ierarhul ține „două lumânări” când tămâiază altarul după Intrarea Mică și citește Rugăciunea Ceasului întâi („Hristoase, Lumina cea adevărată...”) (f. 16v); într-un alt exemplu timpuriu din limba slavonă, GIM (*Gosudarstvennyj Istoričeskij Muzej*) *Synod 600* (348) (1400 d. Hr.), după Intrarea Mică, episcopul își ridică mâinile și spune Rugăciunea Ceasului întâi, ținând „două lumânări” (f. 18v); apoi, face același lucru ținând „trei lumânări”, spunând alte trei rugăciuni, „Rugăciunea viței de vie”, „Să fie mâna Ta asupra omului...” și „Preasfântă Treime...” (ff. 19v – 20).

Prima Sfântă Liturghie arhierescă din Moscova în care ierarhul binecuvintează cu „dicherul” și „tricherul” împreună, cu numele lor grecești și, probabil, cu *forma* sfeșnicelor grecești, este acea Sfântă Liturghie de rit grecesc scrisă la cererea patriarhului Nikon de către patriarhul Constantinopolului, Athanasie Patelarie, în 1653 – 1654, pe când acesta din urmă se afla în Moscova. Această Sfântă Liturghie arhierescă, tradusă în slavonă cu doar mici schimbări, a început să facă parte din practica ortodoxă rusească după acceptarea ei de către Conciliul Moscovei din 1666–1667, ea rămânând practic neschimbată până astăzi³¹.

Rezultatul, adică două lumânări puse pe „un sfeșnic cu două brațe” (dicherul de astăzi) au făcut ca „διβάμπουλον” de mai înainte să devină redundant: așa cum „διβάμπουλον” a fost un sfeșnic arhieresc cu două brațe pentru Pachymeres, tot așa și „δικήριον” a fost în ultimele secole: un sfeșnic arhieresc cu două brațe. Ne amintim de cunoscutul taftism : „cuvintele sunt cuvinte, iar lucrurile sunt lucruri”.

³¹ Дьянія Московскихъ Соборовъ 1666 и 1667 годовъ, a doua ediție, Moscova 1893, f. 45. Despre patriarhul Athanasie Patelarie vezi V. Shapran, *Афанасий III Пателларий*, vol. IV, Moscova 2002, 20 – 21.

V. Începuturile separate ale dicherului, respectiv tricherului

Nu am găsit nicio dovadă directă că ierarhilor li s-ar fi dat de către împărați și un tricher, însă mărturiile citate din Tipicul Marii Biserici, din ritul arhieresc arab și din Balsamon ne arată clar că, deja în secolele X – XII, *trei* lumânări aveau un rol vizibil în slujbele arhieresti. Despre tricher se dă mărturie și în periferiile lumii bizantine, în inscripția de secol XIII a lui George din Gallipoli, inscripție aflată în regiunea Salento (călcâiul „cizmei” italiene)³².

În orice caz, când Balsamon (sec. XII) ne spune că nu doar patriarhii, ci și episcopii și mitropoliții primeau prin concesiile împăratului „sfeșnice patriarhale”³³, se prea poate că el se referă nu doar la „διβάμπουλον”, ci și la cele *trei* lumânări menționate în sursele citate. Nu avem dovezi explicite privind sfeșnicele cu două brațe înainte de Pachymeres (1242 – ca. 1310), așa că e posibil că în perioada lui Pachymeres sfeșnicul imperial cu două brațe sau „διβάμπουλον” se oferise patriarhilor ca o onoare adițională după ce toți ierarhii se bucuraseră de privilegiul de a oficia slujbe cu *trei* sfeșnice sau lumânări.

Sfeșnicul „cu două brațe” sau dicherul a intrat, în orice caz, mai lent în ritul arhieresc decât tricherul: dicherul lipsește din unele Sfinte Liturghii arhieresti chiar și în secolul al XVII-lea. Ritul menționat mai sus, cel al patriarhului Athanasie al III-lea Patelarie (sec. XVII), de exemplu, îl instruiește pe episcop să binecuvinteze cu un dicher și un tricher după ce își pune veșmintele arhieresti, *exceptând dacă nu are niciun dicher disponibil*. „Dacă nu are un dicher la îndemână”, scrie Patelarie, „va binecuvânta cu mâna stângă”, ținând tricherul în mâna dreaptă³⁴. Patelarie ne oferă altă soluție pentru binecuvântarea Evangheliei în timpul Trisagionului: „episcopul stinge una dintre lumânările tricherului dacă nu are un dicher”³⁵. Arhidiaconul antiohian Pavel din Alep consemnează, de asemenea, doar tricherul în Liturghiile arhieresti când călătorește la Constantinopol și Moscova la jumătatea secolului al XVII-lea³⁶, tot așa precum contemporanul său, pelerinul rus Arsenij Suhanov,

³² Jacob, „Chandelier”, 187 – 199.

³³ *Meditata sive responsa*, PG 138, 1017C (= Rhallis-Potlis IV, 545).

³⁴ Дьянія f. 45.

³⁵ Дьянія f. 48v.

³⁶ Pavel din Alep, *Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века*, trad. G. Murkos, Moscova 2005, 37, 352, 383.

consemnează doar un tricher când scrie despre Sfânta Liturghie arhierescă din Ierusalim³⁷.

VI. Evoluția dicherului și tricherului în practica liturgică și în semnificațiile lor

Funcția epifanică a sfeșnicelor imperiale este descrisă de Balsamon, care pretinde că suveranii folosesc sfeșnice de aur și argint bogat decorate nu din vanitate, ci pentru a ilustra lumina strălucitoare a Ortodoxiei³⁸. Pseudo-Kodinos (1347–1368) atestă că există o semnificație simbolică adițională a lumânării procesionale împărătești. După ce descrie ritualul înveșmântării împăratului, Pseudo-Kodinos indică faptul că sfeșnicul era purtat în fața suveranului pentru a aminti de cuvintele Domnului (Mt 5:16): „Așa să lumineze lumina voastră înaintea oamenilor, așa încât să vadă faptele voastre cele bune și să slăvească pe Tatăl vostru Cel din ceruri”³⁹. Teodor Balsamon menționează aceste cuvinte referindu-se la episcopi, dar fără o legătură clară cu lumânările⁴⁰, iar Pseudo-Kodinos nu afirmă că aceste cuvinte ar fi fost intonate cu voce tare. Dar faptul că ele sunt menționate imediat după înveșmântarea împăratului, tot așa precum sunt proclamate astăzi în cadrul Sfintei Liturghii arhieresti imediat după înveșmântarea ierarhului, confirmă originile comune ale însemnelor liturgice imperiale și arhieresti.

Ceva mai târziu, la începutul secolului al XV-lea, găsim același verset din Evanghelie intonat după un ritual al înveșmântării diferit – acela al tunderii monahale. Sfântul Simeon al Thesalonicului ne spune că, după ce călugărul recent tuns este înveșmântat în noile sale haine monahicești, i se înmânează o lumânare aprinsă, cu cuvintele „Așa să lumineze lumina ta...”⁴¹. Sfântul Simeon ne dă prima mărturie a intonării acestui verset în ritualul tunderii monahale, care pe atunci era încă în curs de evoluție: obiceiul de a înmâna călugărului proaspăt tuns o lumânare aprinsă este pe deplin atestat în secolul al XIV-lea, în timp ce despre versetul din

³⁷ N.I. Ivanovskij (ed.), *Проскинитарій Арсенія Суханова 1649 – 1653, Православный Палестинский Сборникъ 7* (1899), вѣш.3, 249 – 279.

³⁸ *Meditata sive responsa*, PG 138, 1017B (Rhallis-Potlis IV, 544).

³⁹ Capitolul IV, Verpeaux 202.

⁴⁰ *Meditata sive responsa*, PG 138, 1017A (Rhallis-Potlis IV, 543).

⁴¹ *De Poenitentia* 274, PG 155, 194C.

Evangelie face prima oară referire Sfântul Simeon⁴². Totuși, acest verset nu apare când Sfântul Simeon vorbește despre Sfânta Liturghie arhierescă. De fapt, nu am regăsit acest verset în nicio astfel de Liturghie până când în secolul al XVII-lea Arsenij Suhanov a descris Sfânta Liturghie arhierescă din Ierusalim⁴³.

Așadar, se pare că a intrat în cadrul Sfintei Liturghii arhieresti pornind de la tunderea monahală, ceva cu care ierarhii bizantini erau familiarizați; de fapt, majoritatea ierarhilor bizantini, după victoria asupra iconoclasmului, din 843, proveneau din monahi. Versetul respectiv este inclus și în Sfânta Liturghie arhierescă a lui Athanasie Patelarie (anul 1666), astfel intrând în practica Bisericii Ortodoxe Ruse⁴⁴. Deci, semnificația *epifanică* a sfeșnicului procesional al împăratului bizantin a fost moștenită de către sfeșnicele ierarhilor, care în secolul XIV deja evoluaseră spre dicherul și tricherul de astăzi.

VII. Dicherul și tricherul împreună

Cu toate că atât dicherul, cât și tricherul apar împreună în Sfintele Liturghii arhieresti din practica grecească în secolele XIV-XV, ierarhul le folosea separat, nu împreună. Diataxa liturgică arhierescă a lui Ghemistos Plethon (anul 1386), cea a schitului Sfântul Andrei (sec. XV) și ritul descris de Sfântul Simeon al Thesalonicului spun că ierarhul trebuie să binecuvinteze Evanghelia cu dicherul după Intrarea Mică, apoi cu tricherul. În Ghemistos, după Intrarea Mică episcopul întâi binecuvântează Evanghelia cu dicherul, spunând „Rugăciunea Viței” cf. Ps 79:15-16⁴⁵; apoi binecuvântează Evanghelia și cu tricherul în timpul cântării Trisagionului, spunând din nou „Rugăciunea Viței”⁴⁶.

În Sfânta Liturghie arhierescă de la schitul Sfântul Andrei (Muntele Athos), ierarhul binecuvântează altarul cu dicherul după Intrarea Mică, apoi, în timpul Trisagionului, el binecuvintează Evanghelia cu tricherul, spunând „Rugăciunea

⁴² Cf. M. Wawryk, *Initiatio monastica in liturgia Byzantina* (OCA 180), Roma 1968, 153.

⁴³ Івановскій, *Проскинитарій* 254 – 5.

⁴⁴ *Дьянія* f. 45.

⁴⁵ A. Rentel, *The 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos* („Diataxa liturgică patriarhală de secol XIV a lui Dimitrie Gemistos”). Ediție comentată, teză doctorală nepublicată, Pontifical Oriental Institute, Roma 2003, 206.

⁴⁶ *Ibid.* 208.

Viței”⁴⁷. Sfântul Simeon al Thesalonicului scrie, de asemenea, că episcopul binecuvântează Evanghelia cu dicherul după Intrarea Mică, iar apoi cu tricherul în timpul cântării „Slavă Tatălui...” de la Trisagion. Sfântul Simeon menționează și că episcopul se roagă „să fie (re)adus la starea de viță roditoare”, ceea ce probabil se referă la „Rugăciunea Viței”, dar nu este clar când episcopul spune această rugăciune⁴⁸. Ghemistos și Simeon ne oferă primele exemple de funcție de binecuvântare a lumânărilor arhieresti, episcopul binecuvântându-i pe oameni de mai multe ori pe parcursul Sfintei Liturghii cu tricherul⁴⁹, în timp ce în Diataxa de la schitul Sfântul Andrei nu este menționată binecuvântarea oamenilor cu lumânări. Sfântul Simeon explică semnificația simbolică a *numărului* de lumânări din dicher și din tricher, notând că ierarhul „pecetluiește” Evanghelia prima oară cu dicherul, apoi cu tricherul, „deoarece Sfânta Treime este întreită în persoane și una în ființă. Iar Evanghelia a revelat cunoașterea celor două naturi ale Fiului întrupat, luminând astfel lumea”⁵⁰.

VIII. Influență hagiopolită (ierusalimiteană)?

Ar trebui să menționez că Baumstark a sugerat o altă posibilă influență pentru dezvoltarea lumânărilor de binecuvântare arhieresti, anume Ceremonia Luminii Sfinte din Sâmbăta Mare, de la Ierusalim⁵¹. Conform Lecționarului armenesc din secolul V, manuscrisul *Paris 44*, ierarhul aprindea trei lumânări în noaptea Învierii înainte să dea Lumina Sfântă celorlalți membri ai clerului și credincioșilor – acest fapt este diferit de ce scrie într-un Lecționar armenesc de mai înainte (aflat în manuscrisul *Ierusalim 121*); în acela, ierarhul aprindea o singură lumânare⁵².

⁴⁷ Dmitrievskij I, 169 – 70.

⁴⁸ *De sacr. lit.* 98, PG 155, 293. Traducere în engleză de S. Hawkes-Teeple, *The Liturgical Commentaries of St. Symeon of Thessalonika. Diplomatic Edition of the text in Zagora Manuscript 23*. Teză doctorală nepublicată, Pontifical Oriental Institute, Roma 2002, 72 (în curs de publicare).

⁴⁹ În scrierea lui Gemistos, ierarhul îi binecuvintează pe oameni cu tricherul la sfârșitul Trisagionului (Rentel 208 – 9), în timpul Ecteniei (Rentel 221) și după aducerea Sfințelor Daruri la altar (Rentel 233). Sfântul Simeon menționează că episcopul îi binecuvintează pe oameni cu tricherul după citirea Evangheliei (*Expositio de divino templo* 71, PG 155, 725, Hawkes – Teeple 40) și după aducerea Cinstitelor Daruri la altar (ibid. 82, PG 155, 732, Hawkes – Teeple 48).

⁵⁰ *De sacr. lit.* 98, PG 155, 293, Hawkes – Teeple 72.

⁵¹ A. Baumstark, *Comparative liturgy*, Westminster 1958, 148.

⁵² A. Renoux, *Le codex arménien Jérusalem 121. II. Édition comparée du texte et de deux autres manuscrits*, (PO 36), Brepols 1971, 297.

În vreme ce Baumstark a sugerat o influență hagiopolită asupra tricherului bizantin, Renoux a presupus tocmai contrariul, anume că trecerea la *trei* sfeșnice a fost ceva adăugat mai târziu lecionarului armenesc, sub influența Constantinopolului⁵³. Însă Renoux a fost combătut, cu argumente convingătoare, de către Bertonière⁵⁴. În orice caz, nu avem dovezi concludente pentru a stabili o legătură directă între lumânările de Paști de la Ierusalim și tricherul bizantin; nu putem spune că a existat o influență nici dintr-o parte, nici din cealaltă.

IX. Concluzie

Așadar, primele mărturii din secolele X – XII arată dezvoltarea „lumânărilor” bizantine arhieresti, care erau folosite inițial de către împărați și au ajuns să fie folosite de către patriarhi. Indiferent de forma exterioară a acestor „lumini”, este clar că dicherul și tricherul au moștenit din ritualul imperial funcțiile procesionale, de rugăciune a lui Dumnezeu, de slăvire lui Dumnezeu și cele epifanice ale diferitelor sfeșnice imperiale menționate mai sus. Funcția de binecuvântare a „lumânărilor de binecuvântare” din prezent nu poate fi atribuită unor lumânări imperiale specifice, din câte mi-am putut da seama. Cu toate acestea, binecuvântarea oamenilor de către ierarh, însoțită de exclamația „*Eis polla...*” sau de Trisagion pare să fie inspirată din ceremonialul imperial.

REZUMAT

În acest articol am mers pe urmele originilor bizantine ale dicherului și tricherului – lumânările de binecuvântare arhieresti – acestea provin din ceremonialul împăraților bizantini. Relația dintre diferitele lumânări sau sfeșnice folosite de împărații bizantini și cele folosite de ierarhii bizantini este confirmată de mărturiile din secolele X – XV privind funcțiile lor liturgice comune.

*Traducere din engleză de Andrei Rogoz
pentru www.teologie.net*

⁵³ Id., *Le codex arménien Jérusalem 121. I. Introduction*, (PO 35), Brepols 1969, 95.

⁵⁴ Bertonière, *Easter Vigil* („Privegherea de Paște”) 30 – 31, nota 71.